

ETNOGRAFSKA GRAĐA U PUTOPISIMA BOSANSKIH FRANJEVACA I. F. JUKIĆA I G. MARTIĆA

(Mogućnosti istraživanja razvoja identiteta i međuetničkih odnosa)

JADRANKA GRBIĆ

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

U ovome radu autorica s gledišta etnološke struke kritički razmatra doprinos bosanskih franjevac Ivana Franje Jukića i Grge Martića kulturnoj i nacionalnoj emancipaciji bosanskih i hercegovačkih Hrvata u prošleme stoljeću. Posebnu pozornost obraća pitanju i problemu razvoja identiteta u višetničkoj i višekonfesionalnoj Bosni i Hercegovini. Ističe da se u nekima od Jukićevih i Martićevih radova, posebice putopisima i memoarima, nalazi dosta etnografskih činjenica, analizom kojih se može, barem djelomice, rekonstruirati slika života u Bosni i Hercegovini tijekom 19. stoljeća, a time i proces afirmacije etničkoga/nacionalnoga identiteta. Također ukazuje na potrebu suvremene etnološke analize etnografske građe s čitavoga hrvatskog etničkog i državnoga prostora, u cilju istraživanja interkulturnih i interesnih odnosa na spomenutom prostoru.

Jukićevo i Martićevo doba - osvrt na društveni i politički kontekst

U vrijeme Jukićeva i Martićeva aktivnoga djelovanja Bosna živi u znaku posljednjih desetljeća turske okupacije. Ta periferna turska provincija u tome je razdoblju u feudalnim odnosima, gdje su pripadnici islamske vjeroispovijesti predstavljali politički narod, a kršćani i ostali neislamski slojevi politički bespravni puk. Uz neprosvijeden narod, vjersku raznolikost i netrpeljivost, zemlju je zahvatila feudalna anarhija i separatističko raspoloženje bosanskih Muslimana spram Carigrada.

Do četrdesetih godina 19. st. organizacija prosvjete i škole za kršćane bila je prepuštena privatnoj inicijativi i Crkvi, a od tada vlast - - putem reformi - počinje poticati obrazovanje. Prvi pozitivni znaci bili su stvaranje veza sa susjednim zemljama, dakle i Hrvatskom, te sloboda osnivanja pučkih škola (Ćorić 1973:27). Ipak, slobodnije otvaranje škola za kršćansku djecu i

gradnja crkava počinje se ostvarivati tek sedamdesetih godina prošloga stoljeća, kada je, kako znamo, turska vlast doista izdisala.

Među katolicima su jedini pripadnici inteligencije bili franjevci.¹ Pripadnici ovoga svećeničkog reda su, po mišljenju povjesničara, odigrali važnu ulogu u životu i održanju katoličkoga življa, te u njegovoj vjerskoj, etničkoj i kulturnoj emancipaciji.²

Pišući o razdoblju bosanske povijesti neposredno nakon turske okupacije, Josip Horvat je slikovito napisao da je narod slijepljen za zemlju, te manje-više ravnodušan spram barjaka što se nad njim vije, taj "anonimni narod spasava etnički karakter zemlje, čuva stare oblike života, naziranja, običaje, živu riječ pjesmom što upija u sebe baštinu predaka, njihova vjerovanja, njihovu etiku, njihove ideale" (Horvat 1980:220). I dalje, kako: "Jedini od svega zapada ostadoše u Bosni redovnici franjevci. Ostali su zato što nova sila nema što oteti tome redu, koji, kao i bogumili, nalazi potpunu slobodu u siromaštvu. Franjevci, zato što su siromašni kao i puk, izmiruju Bosnu s evanđeoskom misli" (Horvat 1980:220).

S obzirom na životnu sudbinu unutar turskoga sustava i tradicije, katoličko stanovništvo je do početka 19. stoljeća polako razvijalo etničku/nacionalnu svijest. Značenje bosanskih franjevacu u tome procesu isticalo se u tome što su (p)održavali izvornu (narodnu) pismenost, tiskanjem ranih djela namijenjenih katoličkome puku. Tu se ističe početno djelo Matije Divkovića (1563.—1631.) "Nauk krstjanski za narod Slovinski" iz 1611. g. (Enciklopedija Jugoslavije 1982:230), te niz pobožnih poučnih štiva za narod. No, kako je preko 90% stanovnika bilo nepismeno, još je značajnije bilo tiskanje bogoslovnih djela za naobrazbu svećenstva (kao što su npr. bile pobožne pjesme, prikazanja, čudesa svetaca, propovijedi) kojih su sadržaj širili među narodom.

Franjevci su prakticirali u svojim župama podučavati djecu (koju su smatrali talentiranima i naklonjenima svećeničkome pozivu), osnovnoj pismenosti i osnovnome znanju latinskoga jezika, nakon čega se obuka produžavala u nekome od samostana. No, već od godine 1757. u Bosni su još preostala samo tri: u Fojnici, Kreševu i Kraljevoj Sutjesci (Lukenda 1988:110). Školovanje se nastavljalo u inozemstvu (Italiji, Ugarskoj, a od četrdesetih godina 19. st. i u Hrvatskoj). Iz sredina u kojima su se školovali

¹ Franjevački red/Red male braće (lat. Ordo fratrum minorum) u hrvatskim se krajevima pojavljuje još za života utemeljitelja Franje Bernardonea (1182.—1226.). Slijedeći njegova "Pravila", franjevci su se opredijelili između ostaloga za solidarnost s obespravljenima i potlačenima, te za suprotstavljanje diskriminaciji i nepravdama (Šanjek 1991:165 i dalje).

² Franjevačka provincija Bosna Srebrena nije imala istaknutu ulogu samo u očuvanju bosanskoga katolicizma u doba turske vlasti, nego i u svim krajevima koji su potpali pod tursku vlast a bili su nastanjeni Hrvatima, primjerice u Slavoniji i Srijemu.

mladi su bogoslovi donosili u Bosnu predodžbe i spoznaje o nacionalnoj pripadnosti, narodnoj prosvjeti, kulturi, književnosti, znanosti.

Neki franjevci, posebice oni koji su se školovali u Zagrebu, počeli su utirati put prosvjetiteljskim idejama, napose onima hrvatskoga preporoda. Tako npr. Ivan Franjo Jukić (1818.—1857.), Petar Bakula (1816.—1873.), Martin Nedić (1810.—1895.), Grga Martić (1822.—1905.). Prihvatili su ideje narodnoga buđenja i oslobođenja šireći ih prigodnim pjesmama, putopisima, znanstvenim radovima, radom u školama koje su sami osnivali i vodili, i sl. Veći dio Martićeva te cjelokupni Jukićev rad pripada ovome krugu djelatnosti (Karamatić 1971:171, Enciklopedija Jugoslavije 1982:344).

Zahvaljujući franjevcima i dobrim dijelom njihovoj privrženosti ilirskoj preporoditeljskoj ideji, može se reći da je upravo u drugoj polovici 19. stoljeća proces identifikacije bosanskih Hrvata s općom hrvatskom nacionalnom svijesću ušao u svoju, do tada najplodniju, a možda i završnu fazu.

Jukić i Martić - osvrt na život i rad

Godine 1818. u Banjaluci se, u hrvatskoj katoličkoj obitelji zanatlije (otac zlatar) rodio Ivan (Franjo) Jukić (1818.—1857.), markantna figura prve polovice prošloga stoljeća, sudionik i stvaratelj hrvatske kulturne prošlosti u Bosni. U njegovoj se biografiji/biografijama navodi da je bio: bosanski franjevac, pisac i putopisac, etnograf - sabirač narodnih pjesama, priča, zagonetki i poslovice u Bosni (npr. njegove i Martićeve 'Narodne pjesme bosanske i hercegovačke' prozване su 'Jukićkama') (Znameniti i zaslužni Hrvati 1925:122—123), ilirac, Omer-pašin zatočenik, prognanik, prosvjetitelj, učitelj, geograf, kulturno-politički povjesničar, nemiran i neumoran istraživač i poznavatelj ogromne literature.

Uz svoj svećenički posao, djelovao je dakle i na području književnosti, kulture i prosvjete, znanosti i politike.

Književna i književno-povijesna kritika napisala je mnogo toga o Jukiću i njegovu spisateljskomu radu. Hvaljen je, ali i osporavan. Ilustracije radi, napomenut ću da je primjerice Tugomir Alaupović, baveći se poviješću bosanskih franjevaca, prvi počeo sustavnije istraživati Jukićev život i djelo. Njegove se ocjene kreću u rasponu od izuzetne pohvale Jukić/Martićevoj zbirci usmene književnosti, do zaključka da nije ostavio ništa što bi u književnoj povijesti ostalo trajno i veliko; autori Markušić/Škarica koji su svoj rad o životu i radu Ivana Franje Jukića napisali na osnovi tuđega teksta (o. Aug. Ćorića), također su davali različite ocjene, ali je zanimljivo da su posebno istakli kako je Jukić unio u narod ideju slobode. U knjizi Antuna Barca Jukić nije dobio visoku ocjenu (poglavlje o Jukiću napisala je Višnja Barac; Barac 1960:179). Neki ga pak autori, poput Kecmanovića (vidi

literaturu) smatraju prvenstveno prosvjetiteljem i kulturnim djelatnikom i pišu o njemu s najvećim pohvalama, itd.

No, u svakome je slučaju bio izvanredan kroničar svoga doba, budući da se sadržaj njegovih radova (geografskih, povijesnih, etnografskih i drugih) kreće u širokome rasponu: od detaljne dokumentacije političkih događaja, do slikovitih opisa životne svakodnevice.

Za Grgu Martića (1822.—1905.) može se reći da je svojim sveukupnim angažmanom obilježio bosanski realitet cijeloga prošlog stoljeća. Rođen je u seljačkoj obitelji u Rastovači kraj Posušja u Hercegovini. Po očevoj želji i zavjetu, stric ga u dobi od trinaest godina odvodi u samostan Kreševu, gdje započinje njegovo školovanje. Svestranu naobrazbu, osim u Kreševu, stekao je učeći i studirajući u Hrvatskoj i Mađarskoj.

Svećenički posao obavljao je u nizu mjesta. Prvoga siječnja 1845. g. održao je u rodnome Posušju Prvu misu, a zatim je službovao kao kapelan u Osovi kod Žepča te kao svećani propovjednik u Kreševu. Radio je i kao učitelj. Niz godina bio je župnik i zastupnik Agencije bosanskih franjevaca u Sarajevu. Putovao je po Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, Austriji, Italiji i Bugarskoj, a bio je i u Carigradu.

Slično kao i Jukić, svoj život nije posvetio samo svećeničkome poslu. Već s osamnaest godina javio se prvim radovima u onovremenoj periodici, i otada je u njoj prisutan cijeloga svojeg života. Te prve radove napisao je u Zagrebu, gdje je studirao i gdje se, na samome izvoru događaja, baš kao i Jukić, upoznao i zanio idejama ilirizma.

Pisao je eseje, prigodne pjesme (rođendanske i imendanske čestitke prijateljima i subraći franjevcima, uglednicima i dostojanstvenicima, pjesme posvećene nekom značajnom događaju, npr. proslavi godišnjice otkrića Amerike i sl., poslanice, pjesme povodom blagoslova novih crkava, čestitke i pozdrave novopokrenutim časopisima kakav je bio "Bosanski prijatelj", osmrtnice...), prozne tekstove iz područja folkloristike i etnografije, memoare i putopise, duže epske pjesme. Bio je skupljač i zapisivač usmene književnosti i narodnih pravnih običaja te prevoditelj. Uza sve to, aktivno je pratio kurentne političke događaje pa i sam u njima sudjelovao.

I o njemu je književna kritika dala više različitih sudova, ali se većina kritičara slaže da je Martić uglavnom kroničar svoga doba i u prvome redu pripovjedač. T. Alaupović ističe ljepotu nekih Martićevih pjesama, ali naglašava da brojne druge, čak i one koje su proslavile Martića kao npr. "Osvetnici", nemaju visoku umjetničku razinu. A. Barac, premda kaže kako je Martić bio najplodniji beletristik svoga pokoljenja (Barac 1960:169), negira bilo kakvu razvojnu liniju u njegovu književnome radu, dok npr. Živančević i Frangeš ocjenjuju da je u najvećem dijelu svoga opusa više stihotvorac nego umjetnik (Živančević-Frangeš 1975:183).

Bez obzira na književnu vrijednost, Martićevi radovi, svaki na svoj način (budući da uvijek imaju "povod" i "predmet" /Letić 1990:3/), kronološki prate političke, kulturne, vjerske i socijalne događaje, a kako je autor u njih unosio afektivne komentare, govore i o njemu samome: o tome kako je doživljavao socijalni i politički realitet u kojem je živio te kako se spram njega određivao.

Zajednička je značajka Jukića i Martića, kao i općenito hrvatskih književnika pedesetih i šezdesetih godina 19. st., da su - s obzirom na političke i kulturne događaje (kakvi su recimo bili uspon i pad ilirizma, burna 1848. g., nakon nje doba Bachova apsolutizma itd.) bili prije svega "narodni" i kulturni radnici. Oni nisu pisali prvenstveno zbog jačih umjetničkih poriva, nego su smatrali da književnim radom moraju obaviti određenu narodnu ili društvenu zadaću (Barac 1960:22). Stoga je zajedničko u ocjenama Jukićevih i Martićevih biografa i kritičara to, da su se ovi katolički svećenici-franjevci latili pera ne samo zbog ljubavi spram lijepoga, spram književnosti i umjetnosti nego naročito zbog ljubavi spram svoga naroda i domovine, te da značenje njihova rada duboko zalazi u područje nacionalnoga osvješćivanja, očuvanja nacionalne posebitosti, pa i kršćanskoga određenja.

Etnografski rad Jukića i Martića

Jukić je prikupljao i objavljivao narodne pjesme, pripovijetke, poslovice, zagonetke. Te, kako ih je sam nazivao, narodne umotvorine, prikupljao je sam, ali poticao i druge. Tako u jednome pismu svome prijatelju fra Boni Perišiću 1844. godine piše: "Uime narodnih pjesamah, toliko sam već putah priporučivo, a na vas nie kakav letarg naskočio, pa za ništa ne marite!/? ta ako nas je dugotrajna smutnja niekoliko smela, opet najmamo se dosta spustiti... nastojte dakle pripisivati narodne piesme, i ako koju imate pošaljite mi odma..." (Drljić 1941:134). Martić je s oduševljenjem prihvatio Jukićevu inicijativu glede skupljanja 'narodnih umotvorina' i u tome poslu bili su bliski suradnici.

Obojica su naime prihvatili ilirski stav spram onoga segmenta kulture koji se uobičajeno nazivao "narodnim blagom", po kojem ono, uz narodni jezik, narodne običaje i narodni život čini bitno obilježje narodnosti. To znači da su "narodno blago" smatrali bitnim čimbenikom etničkoga/nacionalnoga identiteta. Jukić je smatrao da : "Osim što se iz njih jezik narodni, kano u ogledalu vidi, najviše poznaje se puka našeg način mišljenja, kako lasno zna se domisliti i izmisliti, da često najučnia glava znoji se, dok što podobnoga smisli" (Bosanski prijatelj, I, 1850., pretisak u: Jukić 1973:131). "Prihvaćajući ovakav stav, Jukić je prihvaćao mišljenje o potrebi društvenog, gospodarskog i političkog formiranja naroda prema odrednicama koje nemaju veze s trenutnim političkim stanjem. One su značile reviziju toga stanja i po

svojoj suštini bile su revolucionarne, u istoj mjeri i za Austro-Ugarsku i za Tursko carstvo" (Ćorić 1973:36–37).

Velik dio sabrane građe usmene književnosti Jukić je objavljivao u časopisima: *Kolo*, *Danica...*, *Srbsko-dalmatinski(j) magazin*; *Bosanski prijatelj*, i drugima, a nakon njegove smrti objavljeno je nekoliko zbirki narodnih pjesama (kao zasebna djela).

Tako je posthumno tiskana zbirka pod nazivom: "Narodne pjesme bosanske i hercegovačke skupio Ivan Franjo Jukić Banjolučanin i Ljubomir Hercegovac" (Fr. Gr. Martić). Zbirka je tiskana u Osijeku 1858. g.

Ista je zbirka pretiskana u Mostaru 1892. g. pod nazivom: "Narodne pjesme bosanske i hercegovačke sabrali fra Frano Iv. Jukić, fra Grga Martić. Junačke pjesme svezak I. Pretiskao Marko Šešelj".

Treće je izdanje iste zbirke priređeno pod nazivom "Bosansko-hercegovačke narodne pjesme iliti 'Jukićke'". Sabrali su ih Jukić i fra Grga Martić, a za izdanje priredili Škarica-Markušić (Mostar 1909., vidi do sada najpotpuniju, ali kako i sami autori napominju, ne i potpunu bibliografiju radova u: Jukić III, 1973:213–235).³

Pouzđano se zna da je jedna velika zbirka iz područja usmene književnosti izgubljena. O tome naime svjedoči fra Grga Martić u predgovoru mostarskome izdanju zbirke bosansko-hercegovačkih narodnih pjesama (Jukić III, 1973:230–231 i Ćorić 1973:214).

Martić je objavljivao radove (usmena književnost, vjerovanja, eseji i putopisi s etnografskom građom) u gotovo svim onovremenim časopisima: *Kolu*, *Glasniku dalmatinskome*, *Obzoru*, *Našem jedinstvu*, *Serafinskome perivoju*, *Narodnome listu*, *Srpskome narodnom listu*, *Glasniku jugoslavenskih franjevaca*, *Vrhbosni*, *Viencu*, *Nadi*, *Osvitu*, *Zagrebačkome katoličkom listu*, *Franjevačkome glasniku*, *Kršćanskoj školi*, *Dragoljubu*, zatim u glasnicima biskupija i drugima. Etnografski su mu radovi objavljeni pretežno u *Danici* i *Bosanskome prijatelju*.

Za etnološka, sociološka i povijesno - pravna istraživanja bosanskih Hrvata od neprocjenjive je vrijednosti Martićev skupljački rad na temu narodnih pravnih običaja prema pitanjima iz "Naputka" Baltazara Bogišića (Hadžijahić 1973:179 i dalje). Martićeva građa s toga područja objavljena je 1874. g. u Bogišićevu "Zborniku sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slavena" što ga je izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu (Bogišić 1874).

³ Jukić se zalagao i za osnivanje muzeja (Mandić 1938:9).

Jukićevi i Martićevi putopisi i memoari

Jukićevi i Martićevi putopisi relevantna su etnografska građa. U njima se otkriva ona vrijednosna dimenzija koju možemo nazvati slikom života u Bosni u prvoj polovici 19. stoljeća. Čak štoviše, ti su putopisi ujedno i autobiografska pripovijedanja, dio njihovih životnih priča, pa se kao takve smatraju etnografskom građom u cjelini, a ne samo fragmentarno. Tretiranje životnih priča kao znanstvene građe, te korištenje "građe kao građe" metodski je postupak poznat i posljednjih godina često se rabio u suvremenim etnološkim istraživanjima. Djela poput autobiografija i putopisa koriste se upravo u onim slučajevima kad se istražuju vremenski ili prostorno udaljene kulture, dakle one koje nisu dostupne neposrednom promatranju i sudjelovanju (Prošić-Dvornić 1987:41). Jukić i Martić su, naime, u opisu svojih putovanja podastirali činjenice o krajevima kroz koje su prolazili, ali su opisivali i ljude s kojima su putovali i s kojima su se susretali: kako su živjeli, kako su se odijevali, hranili, što su mislili i kako su se ponašali tj. opisivali su njihovu kulturu.

Jukićevi su putopisi prvi putopisi u hrvatskoj književnosti u Bosni (nije ih pisao s namjerom da po svome žanru budu etnografski, nego u prvome redu historiografsko-geografski). Književna kritika uglavnom ih je pozitivno ocijenila.

Iako Jukić nije uvijek birao pravce svojih putovanja, nego je najčešće putovao po nekoj od službenih dužnosti, svako je putovanje shvatio i kao priliku da opiše krajolik, zapiše narodna vjerovanja i legende vezane uz stambene i sakralne građevine na koje je nailazio, opiše narodnu nošnju i drugo, ali i da prikaže suvremeno stanje u Bosni (političko, društveno, gospodarsko, kulturno). On je želio "da upozna svoju zemlju i ljude u njoj, njihov život i običaje i njihov jezik i nošnju, da iz usta narodnih čuje narodne umotvorine i da ih pobilježi, da svojim očima vidi ostatke starih gradova i čuje šta o njima kaže usmena predaja" (Kecmanović 1953:16). Ili još slikovitije, Jukić sam na kraju svoga putopisa *Putovanje po Bosni godine 1845.* piše: "Svak će se meni po svoj prilici, čudit, što sam ja toliko radio? Ali ja sve ovdje nisam mogao pobilježiti, što sam vidio i spazio; dojsta nimalo ne žalim ni truda ni troška, što sam po ovom putu učinio. Među narodom živiti, njegove običaje, narav, čud predrasude, i.t.d. ne znati, uprav znači: u vlastitoj otačbini tuđinom biti" (Jukić 1973:82); to znači, da je Jukić, opisujući način života u određenome prostoru i vremenu (Bosna, prva polovica 19. st.) predočio i niz etnografskih činjenica, ali ne kao rezultat slučajnosti, nego kao rezultat točno zacrtanoga cilja i interesa.

Za ovu analizu koristili su se slijedeći putopisi:

- 1) Putovanje iz Dubrovnika preko Hercegovine u Fojnicu (objavljen u *Danici ilirskoj*, 18,19/1842., i *Srbsko-dalmatinskom magazinu* 7/1842., str. 57–70); na ovome putu bio je krajem 1840. g. a rukopis je završio 1841. g.

- 2) Putovanje po Bosni godine 1842. (*Srbsko-dalmatinski magazin* 8/1843., str. 48–65);
- 3) Povratak u Bosnu 1842. (*Srbsko-dalmatinski magazin* 8/1843., str. 66–77);
- 4) Putovanje po Bosni godine 1843. (*Kolo* 1847., V, str. 3–23);
- 5) Putovanje po Bosni godine 1845. (*Srbsko-dalmatinski magazin* 12/1847., str. 89–110; *Obći zagrebački koledar za godinu 1850*; *Obzor*, 73/1932.).

Zbog nužnosti da se usporede podaci konzultirali su se i drugi Jukićevi radovi.

Upravo kao i Jukić, ni Martić svoje putopise nije pisao s namjerom da budu etnografski. Slično kao i s rodoljubnim pjesmama u preporoditeljskome duhu kojima je započeo svoj književni rad, Martić je prozne radove i putopise u stihovima pisao zato da "rod uzdižu" tj. potiču kulturnu emancipaciju i nacionalno osvješćivanje. "Jezikom, tematikom i duhom svojih djela on je izvršavao društvenu narudžbu... On je zapravo pisao za bosanskohercegovačke potrebe" (Brozović 1973:52). Tako su nastali radovi o kulturno-povijesnim spomenicima: starim gradovima i građevinama, o starim novcima i nadgrobnim spomenicima, te etnografski radovi koji su doduše skromnoga opsega, ali vrlo vrijedni osobito za komparativne studije.

Osim memoara, ovi radovi gotovo da nisu zaokupljali pozornost književne kritike. Tek se sedamdesetih godina našega stoljeća pojavio jedan osvrt na *Putovanje u Dubrovnik iz Kreševa 1882.*, a devedesetih na *Putovanje u Makarsku 1884.* i na prozne radove koji su se ovdje koristili (niže u popisu). Uz neke zamjerke (npr. Begić 1973., Letić 1990.) ovi su radovi pozitivno ocijenjeni.

Za ovu su se analizu koristili slijedeći putopisi u prozi i stihu:

- 1) Hercegovci. *Serbskij narodnij list*, 7/1842., br. 15., 17.;
- 2) Katolici u Hercegovini. Putne bilješke god. 1859. Od Lj-ra, Zagreb: *Zagrebački katolički list*, 1860., br. 18., 19., 20., 21.;
- 3) *Putovanje u Dubrovnik iz Kreševa 1882.* (Zagreb: izdanje i tisak Dioničke tiskare 1884. g.);
- 4) *Putovanje u Makarsku 1884.* *Iskra* 2, 1885., br. 4., 5., 6., te memoari;
- 5) *Zapamćenja* (1829.–1878.). Po kazivanju autorovom zabilježio Janko Koharić. Za tisak priredio Ferdo Šišić, Zagreb: nakladom Gjura Trpinca, knjižara Jugoslavenske akademije, 1906. g. Izašlo godinu dana nakon Martićeve smrti.

Kako sam već navela, Jukićevi i Martićevi radovi objavljeni su u više publikacija. Iz praktičnih razloga svi citati u ovome radu potječu iz: Jukić, *Sabrana djela*, I, 1973., vidi popis literature i Martić, *Izabrana djela*, III, 1990.). Radi se naime o problemu transkripcije. Priređivači sabranih djela nastojali su sačuvati Jukićev i Martićev jezik, te su stoga tekstove

prilagođavali suvremenim pravopisnim normama samo u najnužnijim slučajevima. Samo je po sebi razumljivo da će najbolju sliku o Jukićevu i Martićevu jeziku čitatelj steći čitanjem izvornika.

U sadržaju Jukićevih i Martićevih putopisa nalaze se i one etnografske činjenice koje možemo svrstati u nekoliko tema: transport i komunikacije; naselja, stanovništvo i kultura stanovanja; gospodarenje; svakodnevni život; migracije stanovništva (demografske, etničke i kulturne promjene izazvane migracijama); narodna nošnja, običaji, vjerovanja, legende i ostalo; pitanje mentaliteta; pitanje identiteta (identifikacije i samoidentifikacije). Građa s komentarima iz Jukićevih putopisa djelomice je publicirana (Grbić 1994:101 i dalje). Ovom prilikom detaljnije se analizira pitanje razvoja identiteta i međuetničkih odnosa.

Identitet

Iz Jukićevih i Martićevih zapisa bjelodano je da se identifikacija, tj. pripadnost nekoj zajednici i samoidentifikacija, tj. pripadnost "svojoj" zajednici toga doba, određivala po više kriterija.

Osnovni kriterij kako identifikacije tako i samoidentifikacije bila je konfesionalna pripadnost. U skladu s time, prva i najjednostavnija podjela stanovništva bila je na kršćane i muslimane. Kršćani su se nadalje razlikovali i dijelili na katolike i pravoslavne. Muslimani su kršćane nazivali *rajom* i *kaurima*, prvo prema turskoj riječi "rajje" što znači podanici, kmetovi, sirotinja, a drugo prema arapskoj riječi "gavur" koja označava nevjernika. Ova dva naziva imala su pejorativan prizvuk.

Muslimani također nisu bili jedinstvena vjersko-etnička populacija. Oni su se razlikovali prema drugome kriteriju, a to je bilo podrijetlo (također se odnosi na identifikaciju i samoidentifikaciju). Autohtono bosansko stanovništvo koje je prešlo na islam i njihovi potomci, koje je krćanski živalj podrugljivo nazivao *poturicama*, bili su jedna, a pravi Turci (doseljenici iz Turske) te muslimani koji su doseljavali iz arapskih zemalja, sasvim druga kategorija. Jukić i Martić se za domaće islamizirano stanovništvo najčešće koriste nazivom *bosanski Turci*, a za potonje *Turci* (Martić) i povremeno *Osmanlije* (Jukić). Sudeći po tekstovima obaju autora, i u narodu je to bio uobičajen naziv.

U rubrici 'Vjerozakon' svoga djela *Zemljopis i poviestnica Bosne* tiskanome u Zagrebu 1851. g. Jukić stanovnike Bosne dijeli prema vjeri. Tako piše o kršćanima i muslimanima. Za kršćane navodi da "se dijele u dvije sljedbe: sljedbenike zapadne i iztočne crkve; prvi se od naroda krstjani, a drugi rišćani zovu" (Jukić 1973:187). Navodi da se krstjani još nazivaju i katolici, a rišćani pravoslavni. U rubrici 'Izobraženja, običaji i praznovjerice' već nešto jasnije piše o četirima grupacijama: *krstjanima*, *rišćanima*, *Turcima*

i *Čifutima* (nazive poput *Turci*, *Čifuti* ponekad piše malim, a ponekad velikim slovima).

U istome djelu postoji međutim zasebna rubrika o etničkoj/narodnoj pripadnosti, za koju Jukić rabi termin "narodoslovnost". Tu tvrdi, očito primjenjujući kriterij podrijetla, da u Bosni postoji samo jedan narod, a to su *Bošnjaci*, pripadnici slavenske, ili još točnije, južnoslavenske ili ilirske grane. Zato ih još naziva *Ilirima* /Martić kaže da je bošnjački narod "narod koljena slavenskog... ali podijeljen vjerzakonom" (Martić III, 1990:159)/. Uz njih, Jukić kaže da u Bosni žive još i *Cigani*, te *Čifuti* (Židovi, op.p.), zatim *Čergaši* koje dijeli na *Cigane* i *Karavlahe* (za ove potonje tvrdi da su nekada davno došli u Bosnu iz Srbije), a u posebnu "narodoslovnu" kategoriju pribrojao je i redovnu vojsku, *nizam*.

Premda se svrstavanje pripadnika redovne vojske u posebnu, upravo "narodoslovnu" kategoriju stanovnika može činiti zabludom, postoje neki razlozi koji su Jukića vjerojatno naveli da to učini. *Nizam* je bila kategorija koja bi se mogla okarakterizirati gotovo kao vojni stalež, a poznato je da je staleška pripadnost jedan od bitnih faktora identiteta. No, ova brojčano velika skupina ljudi bila je toliko šarolika da se teško uklapala u podjelu po spomenutim kriterijima. Jukić je, dakle, dobro osjetio da se radi o specifičnoj kategoriji bosanske populacije, ali nije imao instrumenata na temelju kojih bi njihovu pripadnost egzaktnije odredio. Redove *nizama* popunjavali su naime ljudi različitih vjera (izvorno) i različita podrijetla. Tu je bilo dosta vojnih prebjega (o tome je svjedočio i Martić u svojim memoarima). Posebno velik broj bio je onih koji su iz austrijske vojske prebjegli u čete Omer-paše Latasa, a među njima bilo je najviše Poljaka i Mađara; oni su pretežno sačinjavali zapovjedni kadar u turskoj vojsci. Svi su oni, naravno, prešli na islamsku vjeru, pa su ih kao takve i Jukić i Martić smatrali bližima bosanskim "poturčenim" muslimanima negoli pravim Turcima. Osim prebjega, u redovnoj turskoj vojsci bilo je i drugih plaćenika ne-Turaka. Tako su se po brojnosti isticali Albanci ("Arnauti, Arbanasi") koji su većinom bili obični vojnici.

Međutim, time se ne iscrpljuje različitost unutar same muslimanske zajednice. Podatke o toj različitosti, koja je imala kao posljedicu doista složenu socijalnu situaciju, podastiru oba autora.

Kako znamo, od samoga početka turske vladavine započeo je masovni val islamizacije domaćega stanovništva. Neki su prelazili na islam da bi sačuvali imanje i društveni ugled (većinom bosansko plemstvo), drugi pak da bi sačuvali goli život, budući da se u pojedinim povijesnim razdobljima islamizacija provodila pod nesmiljenim terorom koji je podrazumijevao ubojstva, palež, otimanje imovine i progonstva. Ljudi su se teško odricali i vjere i ustaljenoga načina života. Martić je nekoliko puta pisao o tome da su mnogi promijenili vjeru, ali i dalje čuvaju stare običaje:

"Ako makli vjerovanje ljudi,
Nisu makli starine domaće,
Još čuvaju obraz i poštenje."
(Martić III, 1990:221)

Bilo je podataka o tome da mnogi potajno i dalje prakticiraju staru vjeru te da tek u javnosti figuriraju kao muslimani. Napokon, ni u posljednjim desetljećima turske vladavine u Bosni vlast se nije odrekla prakse islamiziranja, ali je tada već bilo moguće postati muslimanom promijenivši samo ime i prezime (u tursko, naravno) i zadržati kršćansku vjeru. Mnogi su se ljudi odlučili na to zbog ekonomsko-egzistencijalnih razloga - mogućnosti zapošljavanja u državnoj službi. Tako je npr. postupio kum samoga Martića : "... jer nije mogao u Turskoj regularne službe dobiti, ako nije imao tursko ime" (Martić III, 1990:328). Doista, ovo su bili muslimani samo formalno.

Rečeno je da se i Martić, kada govori općenito o stanovništvu Bosne i Hercegovine, služi nazivom Bošnjaci u istome smislu kao i Jukić. Izgleda međutim da ni jedan ni drugi nisu smatrali Bošnjacima one Turke i njihove potomke koji su se doselili iz Turske (tj. koji nisu, prema jednoj Martićevoj formulaciji, 'grane slavenskog plemena'). Inače, nakon austrijske okupacije 1878. g. došlo je do masovnog iseljavanja stanovništva turske nacionalnosti u matičnu domovinu Tursku, dakle zemlju njihovih predaka (premda se također iselio velik broj domaćih, dakle bosanskih muslimana).

Što se nazivlja za pojedine zajednice tiče, Jukić i Martić se koriste onima koji asociraju na konfesionalnu pripadnost i podrijetlo, tj. govore o: *krstjanima*, *kerstjanima*, *kršćanima* (katolici); *hrišćanima*, *hristjanima*, *rišćanima* (pravoslavni). Martić tu i tamo spominje naziv *Vlasi* za pravoslavne. Muslimane nazivaju: *bosanski Turci*, *poturice*, *poturčeni Bosanci* ili *poturčeni Bošnjaci*, *muamedovci*, *muamedanci*, *musolomani*, *Osmanlije*, *islamiti*, *Turci*. No, dok Jukić *Turcima* naziva domaće stanovništvo koje je prešlo na islam i njihove potomke, a *Osmanlijama* prave Turke (kao i muslimane Arape koji su se također doseljavali u Bosnu), dotle Martić *Turcima* naziva najčešće Turke koji su to po podrijetlu. Nazive za kršćane oba autora uvijek pišu malim početnim slovima, naziv *Bošnjak* velikim, a za muslimane katkad velikim, a katkad malim početnim slovima.

O etničkome/nacionalnome pitanju (podrijetlu i pripadnosti) Jukić je polemizirao preko tiska. Poznata je njegova polemika o etničkom i jezičnom identitetu bosansko-hercegovačkoga življa, s Dimitrom P. Tirolom (srpski kulturni radnik) u jednome članku iz godine 1842., u kojem nastoji pobiti Tiroline navode da su stanovnici Bosne, odnosno: "da su Bošnjaci Srbi!?" i da se samo ondak Bošnjacima nazivlju, kad hoće pokazati, da su iz Bosne?" (Jukić 1973:85). Jukić se toj tvrdnji odlučno suprotstavljao.

Zanimljivi su Jukićevi komentari glede imena Hrvati i Srbi, za koje tvrdi da su katolicima i pravoslavcima u Bosni nepoznati, tj. da sami sebe ne

nazivaju tim imenima. Potkrijepio je to i u spomenutoj polemici ovim riječima o vlastitim svjedočanstvima: "Već su dvije godine, od kako se ja bavim među prostim narodom u Bosni, dobro motreći na sva ona, koja se toga naroda tiču; ja sam mnogo i mnogo putovo po Bosni; al' još nikad tamo ne čuh za srbski narod, niti za srbski jezik! Tamo sve ide po bosanski i naški, a Srblje i dan današnji u Srbiji stanujuće, nazivlju prosti Bošnjaci Racima! u Podrinju još nisam bio, zato scijenim, da je njima poznato ime Srb, buduć da su bližnji Srbiji" (Jukić 1973:85).

Tako se i sam iznenadio, kada mu je kiridžija u selu Čekrklija (uz Unu) predložio da prespavaju kod jednoga njegovog znanca (budući da u selu nije bilo hana) koji: "Premda je Srb, al' je pošten čovjek. - Šta je to Srb - pitam ja. - To značujuće riščanin. - Zar u vas riščane zovu Srbima?" (Jukić I, 1973:41). Ustanovivši međutim, da je ovaj čovjek putovao trgovačkim poslom po Srbiji, zaključio je, da je dotični po vlastitoj intuiciji poistovjetio Srbe iz Srbije i pravoslavne iz Bosne kao pripadnike jednoga naroda.

Ukazat ću na još neke primjere koji se odnose na šarenilo u etničkome nazivlju. Npr: "U nahijama bihačkoj, staromajdanskoj i prijedorskoj katolici zovu se Madžarima, a ne posrijedi Bosne, kao što Karanović u svom dodatku k Srbskim spomenicima Beograd 1840 neosnovano kaže, jer odma u nahiji banjalučkoj koja s pređašnjima graniči, zovu se šokci. Što ovako treba razumjeti: hristijani istočne crkve po svoj dolnjoj Bosni zovu katolike šokcima, kao imenom za podrugivanje i pogrdu služućim; pa uistinu i jedna i druga strana to ime kao za rujanje drže, jer da bi riščanin katoliku u dolnjoj Bosni šokac rekao, ili ga tako zovnuo, onaj čas bi se pobili! no u nahijama banjalučkoj, derventskoj i gradačkoj, osobito bliže Save, ne samo da šokcima to ime nije pogrдно, nego uprav narodno, i tako se katolici sami među sobom zovu, što je velika razlika..." (Jukić I, 1973:40–41).

Ili: "U Bosni i danas upravo vlasima zovu one ljude, koji po planinama žive i za građansko odhranjenje ništa ne znaju, i toliko znači koliko barbarus" (Jukić I, 1973:73).

Za razliku od Jukića koji je, naravno, oslikao prilike za svoga života, dakle prvu polovicu i sredinu 19. stoljeća, Martić, koji je živio još pola stoljeća nakon Jukićeve smrti, često za katolike i pravoslavne upotrebljava nazive Hrvati i Srbi, osobito u kasnijim radovima. To ukazuje na činjenicu da je proces razvoja identiteta unutar kršćanskoga življa otprilike nakon pedesetih godina 19. st. išao u smjeru etničkoga/nacionalnoga - hrvatskoga i srpskoga - prihvaćanja.

Što se hrvatsva tiče, sigurno je da je na taj proces utjecalo više elemenata. Naime, na etničku se pripadnost društvene grupe opredjeljuju pomoću tzv. etničkih označitelja/odrednica. Oni su brojni ali i promjenjivi, budući da posebne okolnosti u svakom posebnom slučaju određuju koja će

distinktivna obilježja u nekoj zajednici imati važnije, a koja manje važno značenje.

Iz Jukićevih i Martićevih tekstova dade se razlučiti nekoliko odrednica koje su tijekom vremena postale čimbenicima hrvatskoga etničkog identiteta. Među njima su primjerice one koje su vezane uz vremenske ili prostorne granice, kao što su zajednička prošlost i životni prostor. No, svakako je za Jukićevo i posebno za Martićevo doba bitno to, da su kao čimbenici etničkoga/nacionalnoga identiteta veću važnost "izborili" oni koji nisu bili vezani uz granice, povijesni okvir ili pak sustav vlasti.

Tako je jedan od najbitnijih čimbenika etničkoga identiteta Hrvata u Bosni i Hercegovini bila religija, točnije trajno opredjeljenje spram katolicizma (što je općehrvatska značajka). Od kakve je važnosti višestoljetna korelacija bosanskih katolika i franjevaca, odnosno kolika je uloga bosanskih franjevaca u očuvanju religije u onome mnoštvu katoličkoga puka koje nije "vjerom prevrnulo" za cijelo vrijeme turske vladavine, jasno je već iz uvodnoga dijela i ne treba ponavljati.

Drugi bitan čimbenik u procesu razvoja identiteta bila je kultura, napose tradicijska. Ne samo Jukić i Martić, nego niz bosanskih franjevaca prošloga stoljeća svoj su prosvjetiteljski, prosvjetni i kulturni rad potčinili osnovnome cilju hrvatskoga narodnog preporoda, a to je nacionalna, kulturna i jezična emancipacija (uz težnju političkome sjedinjenju stoljećima razjedinjenoga hrvatskog etničkog prostora). To znači da su isticali pojam naroda, te ga proširili i učvrstili uz pomoć onih obilježja koja nisu vezana ni prostornim ni vremenskim ograničenjima, a to je tradicijsko naslijeđe, prije svega usmena književnost, zatim običaji i vjerovanja, te narodni jezik (franjevačka je uloga jednako bitna i u širenju hrvatskoga jezika i u procesu jezične standardizacije na tlu Bosne i Hercegovine). Tako se na temelju objektivnih kulturnih sadržaja razvijala svijest o pripadnosti svojoj zajednici - narodu, drugim riječima, uz objektivnu, razvijala se i ona druga - subjektivna dimenzija etničkoga identiteta.

Uspostavljanjem ravnoteže među ovim dvjema dimenzijama prestalo je biti važno da li su se i koji su se elementi kulture u procesu kulturne interakcije (koja je, kako se dade naslutiti iz gore opisane socijalne situacije, bila vrlo dinamična) izgubili ili zamijenili tuđima. Naime, gubljenjem, odnosno promjenom pojedinih elemenata kulture ne gubi se prvobitni etnički identitet.

Tako su Turci, bosansko muslimansko stanovništvo, Hrvati i Srbi preuzimali jedni od drugih različita kulturna pa i etnička obilježja, a da to nije išlo na uštrb njihova identiteta. U način života bosanskih Hrvata (tj. njihovu kulturu) ušlo je prilično tursko-orijentalnih utjecaja, tako npr. u način

odijevanja, ishrane, pa čak i u kršćansku vjersku praksu.⁴ No i obrnuto. Već je Jukić primijetio da su Turci vrlo brzo usvajali jezik domaćega stanovništva, a da pri tome nisu izgubili svoj turski identitet. S druge je strane bio svjestan upravo suprotne činjenice: da je kršćanima u borbi protiv islamizacije znatno pomoglo to što nikad nisu izgubili svoj materinski jezik. Naime, turski i arapski koristili su se isključivo u obnašanju vrhunskih državnih i vjerskih službi (u džamijama i medresama), a u svim ostalim područjima javne i privatne komunikacije koristio se domaći - kako ga Jukić naziva - bosanski ili bošnjački jezik (premda je u njega ušlo dosta turcizama).

Međuetnički odnosi

Čitajući Jukićeve i Martićeve zapise, nameće se dojam o postojanju čvrstih granica među pojedinim vjersko-etničkim zajednicama. Nekoliko stoljeća zakonskom su se regulativom osiguravale povlastice muslimanskome življu (prvenstveno privilegije ekonomske prirode, ali i one koje su se odnosile na opća ljudska i građanska prava). Čak i kada je zakon izjednačio sve stanovnike, povlastice nisu nestajale preko noći, tako da je svijest o jednakosti svijju, koja bi imala veliku ulogu u onome što danas nazivamo mirnim suživotom (tolerancijom), sporo ili nikako prodirala u stvarni život. No, čvrste su granice uočljive i unutar potčinjenih, dakle *raje*.

Kako se razabire iz onih Jukićevih i Martićevih tekstova koji opisuju način života, najveći dio stanovništva živio je polovicom prošloga stoljeća niskim standardom, u krajnjem siromaštvu i borbi za elementarno preživljavanje. Relativna samodovoljnost u privređivanju stanovništva malih sela pogodovala je njihovoj komunikacijskoj izoliranosti.

Uz materijalno iscrpljenu *raju*, uznapredovao je proces osiromašenja velikoga dijela muslimanskoga stanovništva (budući da su izgubili povlastice neplaćanja poreza), čime se produbljavalo njihovo socijalno raslojavanje na brojčano najzastupljenije siromašne seljake, zatim sve uži sloj bogatih feudalaca i sloj urbanih muslimana, uglavnom trgovaca, koji je bilježio lagani porast.

U nekad lijepa i bogata muslimanska sela počelo se uvlačiti siromaštvo, zapuštenost, pa i rezignacija: "Ja ne znam ali je siromaštvo ali nemarnost prema zakonu pravi uzrok, da po selih turskih jedva je vidjeti džamiju novu, već većinom strcanu, osobito pako sasvim od vjetra obaljenu, gdje na zemlji gnjije" (Jukić I, 1973:54).

Osim toga, ljudi su živjeli s osjećajem stalne ugroženosti zbog brutalnosti i samovolje carskih službenika, vojske i razbojništava odmetnika.

⁴ O tome su svjedočili neki časnici koji su s austrijskom vojskom ušli u Bosnu 1878. g. (Pederin 1973:69).

Naselja su podizali daleko od puteva kako bi izbjegli nasrtanje na dom i ugnjetavanje; ljudi su se upravo bojali susreta sa strancima: "Kako je putniku, kad kod uzoriti predjela i bogati žita samo gdjegdje po koje otrcano čobanče kod ovaca opazi, ne pjeva tužno! već dok ugleda putnika bježi u grmlje! Sela čestito i ne vidiš, a kad u njega dođeš, svak od tebe bježi vičući: eto Turčina! Sve je pusto, sve polášeno i podivljačeno... u toj lijepoj zemlji!" (Jukić I, 1973:32).

Samo je po sebi razumljivo da se politički i gospodarski kolaps odrazio na društvenome planu. Suživot više naroda, koji su uz to pripadali i različitim konfesijama, bio je obilježen strogom distancom.

Distanca se nije podrazumijevala samo na relaciji kršćani - muslimani nego je bila uobičajena i među samim kršćanima. Navodim karakterističan primjer tadašnje bosanske svakodnevice iz područja Rame, koji govori kako su Jukiću sami ljudi "na terenu" objašnjavali nemogućnost zajedničkoga življenja katolika i pravoslavnih. Primjer je slikovit, a kako tragično korespondira s današnjom situacijom, u doslovnome smislu govori sam za sebe: "U cijeloj ovoj nahiji ramskoj nema ni jednog rišćanina. Smiješno je, što se uobšte vjeruje ovdje, da u svoj Rami ne može živiti rišćanin; dok se koji naseli, govore, odmah se osvraba (ošuga), a to je nad njima prokletstvo još od starih vremena, što su nekada samostan i crkvu kršćansku upalili i porobili. To vjeruju i Turci i kršćani, niti im se može iz glave izbiti" (Jukić I, 1973:79–80).

Inače su i Jukić i Martić u svojim tekstovima više puta izrekli vlastiti stav spram međuetničkih odnosa. Zalagali su se za toleranciju i miran suživot, kako među muslimanima i kršćanima, tako i među katolicima i pravoslavnima, tj. Hrvatima i Srbima. Osuđivali su netrpeljivost i mržnju. Obojica su naglašavali da je mržnja među bosansko-hercegovačkim stanovništvom bezumna, jer su ih sve smatrali "braćom po krvi". Tako je Martić u tekstu o Hercegovcima (katolicima i pravoslavnima) napisao: "Ovo su braća jednim krstom ukrašena, jednim mlijekom zadojena, u jednoj kolijevci ljušana, pa kako se ova braća od razdjelenija crkve među sobom preziru (valjda) i mrže. Stidim se i reći da jedan s drugim iz nenavisti ni jesti zajedno neće" (Martić III, 1990:173). Ovaj je tekst pisao polovicom 19. stoljeća. Na svome putovanju u Dubrovnik nekoliko desetljeća kasnije s velikim je veseljem i odobravanjem opisivao neke naznake zajedništva, primjerice zajedničke radove, svetkovine i zabave, pa čak i sklapanje mješovitih brakova.

Zaključno razmatranje

Na temelju izloženoga može se zaključiti da je socijalnu interetničku situaciju u 19. stoljeću u Bosni i Hercegovini (krajevima koji su do austrijske okupacije 1878. g. bili pod turskom vlašću) moguće sagledati tako što će se

razlučiti slijedeći faktori identifikacije: a) čimbenik konfesionalne pripadnosti, pri čemu je stanovništvo podijeljeno na dvije osnovne grupe, muslimane i kršćane, a svaka se od ovih grupa ponovo dijeli na podgrupe, b) čimbenik staleške pripadnosti, pri čemu se stanovništvo razlikuje i dijeli na zemljoposjednike-feudalce (muslimani), siromašno seljaštvo (*raja*) i vojni stalež, s time da je to najgrublja podjela i c) čimbenik načina života (kultura), kao i prirode međusobnoga prožimanja/interakcije dotičnih čimbenika.

Što se Hrvata tiče, oni su pripadali *raji*, inferiornoj društvenoj grupi u svakome pogledu. Svjetonazor su gradili unutar kršćansko-katoličkoga određenja. Glede sveukupnoga načina života (kulture) dijelili su sudbinu ostalih nepovlaštenih društvenih slojeva.

Bjelodano je da je - unutar svakoga kruga faktora identifikacije a), b) i c) - dihotomija "MI" i "ONI" bila čvrsta. Prožimanje čimbenika identifikacije bilo je to posebnije, što je rezultiralo strogom distancom među zajednicama. To je prožimanje oblikovalo inter- i intra- kulturni i etnički kontekst unutar kojega se odvijao proces stvaranja i oblikovanja kulturnoga i etničkoga identiteta bosanskih Hrvata (u dotičnome razdoblju).

Da bi čimbenici identifikacije "stupili" u interakciju, bilo je nužno postojanje određenih mehanizama koji su određivali kada će i koje će čimbenike identiteta izabrati njihovi nositelji kao označitelje identiteta: da li pripadnost konfesiji, da li staležu ili pak neki vanjski, vidljivi kulturni označitelji.

U konkretnome slučaju bili su to i društveni mehanizmi (proces društvenoga raslojavanja), politički i ekonomski (stagnacija i nazadovanje države i njene ekonomije), ali osobito kulturni, koji su izravno utjecali na proces razvoja hrvatskoga identiteta. Ne isključuje se pri tome postojanje i psiholoških mehanizama, pa možda i još nekih, ali su za takve tvrdnje potrebna dodatna istraživanja.

Samo je po sebi razumljivo da se na osnovi analize izoliranih slučajeva - radova tek dvojice autora - ne može u potpunosti odgovoriti na pitanje kako se stvarao etnički i kulturni identitet bosanskih i hercegovačkih Hrvata. Ovim se radom tek pokušavaju utvrditi neke okolnosti pod kojima se odvijao proces afirmacije njihova etniciteta.

NAVEDENA LITERATURA

- Barac, Antun. 1960. *Hrvatska književnost, knjiga II, književnost pedesetih i šezdesetih godina*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Begić, Midhat. 1973. "Martićev pjesnički putopis", *Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslovenskih književnosti u Sarajevu*, knjiga II: 131–141.

- Bogišić, V(altazar). 1874. *Gragja u odgovorima iz razliĉnih krajeva slovenskoga juga*, Zbornik sadašnjih pravnih obiĉaja u Juĝnih Slovena knjiga I, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Brozović, Dalibor. 1973. "Uloga bosanskohercegovaĉkih franjevaca u formiranju jezika hrvatske knjiŹevnosti i kulture - od Divkovića do fra Grge Martića", *Godišnjak Instituta za izuĉavanje jugoslovenskih knjiŹevnosti u Sarajevu*, knjiga II:35–53.
- Ćorić, Boris. 1973. "Ogled o Ivanu Franji Jukiću", *Sabrana djela*, knjiga III, Sarajevo: Svjetlost, 9–101.
- Ćorić, Boris. 1973. "Bibliografija radova fra Grge Martića", *Godišnjak Instituta za izuĉavanje jugoslovenskih knjiŹevnosti u Sarajevu*, knjiga II, Sarajevo: Institut za izuĉavanje jugoslavenskih knjiŹevnosti, 197–269.
- Drljić, Rastislav. 1942. "Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca", *Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu*, 1941, 125–172.
- Enciklopedija Jugoslavije*, 2, 1982. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 183–189.
- Grbić, Jadranka. 1994. "Etnografski rad bosanskoga franjevca Ivana Franje Jukića", *Bosna franciscana* 2:101–127.
- HadŹijahić, Muhamed. 1973. "Fra Grgo Martić kao sakupljaĉ narodnih pravnih obiĉaja", *Godišnjak Instituta za izuĉavanje jugoslovenskih knjiŹevnosti u Sarajevu*, knjiga II, Sarajevo: Institut za izuĉavanje jugoslavenskih knjiŹevnosti, 179–185.
- Horvat, Josip. 1980. *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, I, Zagreb: Globus.
- Jukić, Ivan Frano. 1953. *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Sarajevo: Svjetlost.
- Jukić, Ivan. 1973. *Sabrana djela*, I, II, III, Sarajevo: Svjetlost.
- Karamatić, Marko. 1971. "Prosvjetna nastojanja Ivana Franje Jukića", *Jukić* 1:169–176.
- Kecmanović, Ilija. 1953. "Ivan Frano Jukić (1818-1857)", Ivan Frano Jukić: *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Sarajevo: Svjetlost, 9–41.
- Letić, Branko. 1990. "Poezija fra Grge Martića", Martić: *Izabrana djela* I, Sarajevo: Svjetlost, 1–74.
- Mandić, Mihovil. 1938. "Historijat Zemaljskog muzeja kraljevine Jugoslavije u Sarajevu", *Spomenica u proslavu 50-godišnjeg osnutka Zemaljskog muzeja kraljevine Jugoslavije u Sarajevu 1888-1938*, Sarajevo: DrŹavna štamparija, 6–51.
- Martić, Grga. 1990. *Izabrana djela* I, II, III, Sarajevo: Svjetlost.
- Pederin, Ivan. 1973. "Pojava neumjetniĉke proze u franjevaĉkoj knjiŹevnosti Bosne i Dalmacije", *Godišnjak Instituta za izuĉavanje jugoslovenskih knjiŹevnosti u Sarajevu*, knjiga II:63–70.
- Prošić-Dvornić, Mirjana. 1987. "IstraŹivanje prošlosti i pitanje izvora u etnologiji - - memorijalna i putopisna građa", *Etnološke sveske* VIII: 41–49.

Šanjek, Franjo. 1991. *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Znameniti i zaslužni Hrvati 925-1925. 1925. Zagreb: Odbor za izdanje knjige.

Živančević, Milorad.; Ivo Frangeš. 1975. *Povijest hrvatske književnosti*, knjiga 4, Zagreb: Liber, Mladost.